

**Оксана Біла (Житомир), аспірантка кафедри історії України
Житомирського державного університету імені Івана Франка**

Історія козацтва на сторінках волинської періодики XIX – початку XX століття

Козацтво – історичний феномен, який протягом багатьох років справляв значний вплив на всі сфери життя України, вцілому, і Волинської губернії, зокрема. Тому закономірним є те, що вивчення цієї теми було і залишається актуальним, відкриває нові ніші для наукових пошуків.

Для нас науковий інтерес становлять історико-краєзнавчі дослідження історії козацтва волинських краєзнавців XIX – початку XX століття на сторінках волинської періодики.

Внесок у вивчення волинської періодики здійснили такі науковці: І. Мілясевич [19], К. Сидоренко [27], Н. Сарапин [27], В. Мороз [20], П. Опанащук [21], І. Ярмошик [32] та інш. Варто відзначити і одну з ґрунтовних праць Науково-дослідного центру періодики Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника НАН України: «Українська преса в Україні та світі XIX – XX ст.: історико-бібліографічне дослідження» у 2-х томах [29]. Проте на сьогоднішній день бракує цілісної історіографічної праці про історико-краєзнавчі публікації на сторінках волинської періодики XIX – початок XX століття. Тому дослідження історичних публікацій на її сторінках є актуальним і необхідним.

Завданням статті є: історіографічний аналіз тематики та змісту історико-краєзнавчих досліджень історії козацтва, визначення їх значення для сучасного вивчення минулого волинського регіону.

Основним джерелом, для нас стали статті періодичних видань Волинської губернії XIX – початку XX століття такі як: «Волынские губернские ведомости», «Волынские епархиальные ведомости», «Волынская почта», «Вестник Волыни», «Волынская земля». «Почаевский листок», «Почаевские известия».

За нашим фронтальним оглядом періодичних видань ми виділили основні тематики статей, що присвячені історії козацтва, а саме: вшанування подвигів козаків; опису військових сутичок і знакових боїв; ролі козаків в захисті православної віри і церкви на території України; аналізу діяльності відомих козацьких постатей України: І. Мазепи, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Орлика, І. Брюховецького, К. Косинського, С. Наливайка, Г. Лободи, М. Залізняка, І. Гонти; фольклорні та поетичні замітки; короткі зображувальні ілюстрації з супроводжувальною історичною довідкою. Перейдемо до розгляду кожного напрямку більш детально.

В історико-краєзнавчих статтях ми знаходимо ряд понятійних категорій, які пропонувалися читачу того часу для розуміння козацтва, як історичного явища. Ось наприклад, саме поняття «козак» пронувалося розуміти наступним чином: «козаки – деды наши, угнетаемые поляками, которые часто должны были оставлять землю, хозяйство, дома свои, жен и детей и ополчатся на защиту»

[15]. Або ж поняття «козацкий табор»: «останавливаясь на ночь они огораживались возами, окопывались рвами, устанавливали палатки, расставляли стражу – то козацкий табор» [15]. Автори досліджуваних статей коротко інформують про військові частини – полки, зброю козаків: «ружьями, саблями, а то просто топорами и косами защищались» [15], про Запорізьку Січ: «у них была своя крепость с пушками, свое начальство с гетманом во главе, своя церковь, крепость эта называлась Сечь Запорожская» [26].

Першою групою історико-краєзнавчих статей є ті, які присвячувалися необхідності вшанування подвигів козаків, цей заклик пронизував кожен з них. Автори заміток давали можливість читачу зануритися в хід історичних подій, бойові баталії, описували місця, де вони відбулися, а потім актуалізували на основній ідеї статті. В ті часи багато цих історичних пам'яток були занедбані в запустінні.

Так у статті «Битва под Пляшевой» [2] розповідалося про хід Берестейської битви (18 червня – 30 червня 1651 р), в якій брали участь: з одного боку – Військо Запорозьке на чолі з Б. Хмельницьким і союзне йому кримськотатарське військо на чолі з Ісламом III Гераєм, та військо Речі Посполитої під керівництвом Яна Казимира – з іншого.

Автор, який не зазначив свого імені досить детально переповів хід битви, навів численні деталі. Його розповідь дуже емоційна. Прослідковується, що симпатії дослідника були явно на боці козаків, він підкреслював їх мужність, героїзм, самопожертви у боротьбі за рідну землю і особливо православну віру: «козаки бились до последней возможности и тысячами клали свои головы», «предпочитали лучше утонуть, чем достаться врагам», «все они до одного там полягли». Автор, зазначав, що в цій битві загинуло більше 30 тис. захисників. І на завершення історичної довідки оповідач палко закликав читачів: «Теперь мы собираемся отблагодарить тех, кто остался не погребенным по злой воле врагов наших – ляхов». При цьому для порівняння вшанування нами і поляками своїх воїнів зазначалося про те, що поляки побудували «берестечский костел, с того времени со значением католической лавры на Волыни», куди вони за словами автора заманювали «русских крестьян» «по средствам лжи, будто у одной из статуй в костеле вырастают на голове волосы».

В замітці «Братья малороссы!» [1] священник Віталій також згадував події 1651 р. та козацькі могили, що залишились по тому під Пляшевою (Дубенецького уїзду поряд з м. Берстечко). «Более тридцати тысячи козаков легло тогда на полях под Пляшевой – весь цвет, вся сила народа нашего. Телами их покрыта была земля на несколько верст, и никто не решался их похоронить, боясь поляков. Долго потом белели те поля от костей козацких, как от снега». Оповідач описав географічні особливості території бою, і згадав про подвиг останнього козака. За словами автора він сів в човен і почав пливти, коли його обступили і хотіли взяти в полон з закликами: «Здавайся, мы дадим тебе жизнь!». «Не нужно мне вашей милости, зачем жить без воли?» – відповів їм козак і був вбитий. З сумом він зазначав, що над могилами героїв не було навіть дерев'яного хрестика і територія належала приватній особі. Як підсумок автор пропонував позиційні рішення: «выпросить или выкупить дорогое место;

поставить памятник; каждый год собираться и поминать; выстроить часовню или церковь».

Схожі настрої ми побачили і в статтях невідомих авторів «Козацкие могилы под Пляшевой» [14] та «Забытые могилы» [8]: «С горестью покинул я те места, где столько когда-то мужества и любви горело в сердцах людей, шедших на верную смерть ...где теперь такое запустение» [8].

Джерельну базу для написання цих статей визначити досить важко, але в деяких з них ми знайшли частково відомості про це. Наприклад, в статті «Козацкие могилы под Пляшевой» [14] про Берестейську битву сам дослідник зазначив про використання ним праці і порекомендував читачам більш детальне ознайомлення з ними: Д. Бантиш-Каменського «История Малороссии», М. Аркаса «История Украины-Руси», М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов волынской епархии».

Необхідність вшанування подвигів козаків та пам'ятних історичних місць проглядається і в фольклорних та поетичних замітках, які набрали свого поширення на сторінках періодики того часу та справляли неабиякий емоційний вплив на читацьку аудиторію.

Так, наприклад, вірш «Где вы, Орлы Русские сизокрылые?»: «Собирали Русь предки наши витязи. Устилили они степи своими косточками, Поливали поля своею кровью алою. Все для насъ только, Русскихъ правнуков. Заповедали намъ, своим правнукам. Хранить землю святую Русскую, Не отдавать ни пяди кормилицы» [4].

Не менш патріотичний вірш Короната Стефановича «Про що плакали – говорылы козацьки могилы»: «Сыдив я и день... Пидо мною. Чорнили козацьки могылы; В той вечер воны меж собою. Тыхенько про щось говорылы. Прыслуhavся: тож воны плачуть, Що чурстви на свети так люде, Що биднии, вдяки не бачать. Видь ныхъ, и колы вона буде?» [16].

Одним із прикладів поезії даної тематики є знайдений вірш українською мовою Т. Шевченка: «Ой чого ты почорніло зеленее поле? Почорніло я оть крові. Почорніло я оттого, Що вкруг містечка Берестечка, На чотыре мылі, Мене славні козаченькі. Своімь трупомь вкрыли» [14]. Цікавим є те, що автор замітки не посилається на творця літературного твору, а підписує його просто «песня» – як приклад народного фольклору. Таке явище могло бути спричинене наслідками прийняття Валуєвського указу 18 липня 1863 р. в якому зазначалося «...никакого особенно малороссійскаго языка не было, нет і быть не может» цей документ значно обмежив свободу друку і слова українських журналів і газет.

Ці статті мали пізнавальне і водночас морально-виховне значення і як показала історія дали свої очікувані плоди. На цих місцях будувалися каплиці та церкви, де здійснювалися молебні, для вшанування пам'яті загиблих козаків. Під кінець 1914 р. в с. Пляшева (сучасна Рівненська область) було побудовано заповідний комплекс, що і зараз продовжує існувати і носить назву «Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» або «Козацькі Могилы». В 1912 р. на о-в Журавлиха перенесли з с. Острова церкву св. Михайла (XVII ст.). А у 1910 – 1914 рр. побудували церкву св. Георгія Переможця. Про ці події знаходимо також згадки: «Иконостас главного

георгиевского алтаря будет изготовлен из красного шлифованного гранита

подряд сделан за 2700 руб., большой войсковый колокол в 800 пудов изготовит финляндский завод за 16 т. руб.; член государственной думы Григорий Николаевич Беляев пожертвовал старинной козацкой церкви паникадило в 300 руб.» [30].

Опису військових сутичок і знакових боїв присвячені праці «Порядок празднования Полтавской битвы. Фото братской могилы воинов, и гимн Петру Великому» [24] і «К двухсотлетию Полтавской битвы» [10].

Мал. 1. Козацька рада

В статті «К двухсотлетию Полтавской битвы» ми ознайомилися з коротким оглядом Полтавської битви (27 червня 1709 р.), яка відбулася між військом Швеції на чолі з Карлом XII та військом Російської імперії під керівництвом Петра I. Автор статті зазначав і наголошував, про велику заслугу в перемозі хороброго і відважного Петра I, який протягом 21 року (1700 – 1721 рр.) намагався успішно завершити бойове протистояння з Швецією та повернути імперії «отнятые русские приморские земли при царствовании Михаила Федоровича... для прочности могущества России нужен выход к морю». Як бачимо, для деяких історико-краєзнавчих публікацій характерна, хоч завуальована, але загальна ідеологічна проросійська спрямованість.

У цілому в дослідження згадувалися перемоги Карла XII в Данії, в результаті чого і його вимога до короля Данії відмовитися від союзу з Росією; в Лівонії, а саме осада міста Нарва. Свого освітлення здобула подія – відвоювання Петром I втрачених територій, і заснування столиці в 1703 р. Санкт-Петербургу. Автор статті засуджує співпрацю гетьмана І. Мазепи зі шведським королем «гетьман Малороссии Мазепа обещал со всеми казаками своими перейти на сторону Карла XII... но малороссы не послушались изменника-гетьмана и остались верными Петру». Далі розповідалося безпосередньо про події 27 червня 1709 р., коли почалася Полтавська битва. Наводиться текст царського наказу: «Вы не должны промышлять, что сражаетесь за Петра, но за государство, Петру врученное, за род свой, за Отечество, за нашу Православную веру и церковь». На останок дослідник засуджує процеси, які відбувалися в його час після цього в результаті відкритої дороги Петром I до знань і просвітництва: «Много иноземцев, иноверцев к нам понаехало, а им разве дороги величие и слава России» [10].

В ряді статей піднімається питання захисту православної віри і церкви на території України козаками.

Так, у статті священника Кашубського Віктора «Повинні ми поставити пам'ятник прадідам нашим козакам під Пляшевой» [11], яка до речі

надруковано українською мовою, зазначається і схвалюється спротив гетьмана К. Косинського проти Брестейської унії (1569 р.): «ни казацтво, ни духовенство наше ниякої унії не потребує». Згадується і шанується відвага в захисті віри православної та мучиницька смерть гетьманів: Павлюка (Бута), якого разом з товаришами в Варшаві «варили у мідних котлах», І. Гонти – полковника Уманського, що був четвертований.

Схожі замітки ми знаходимо і в статті «О крестных ходах» [17]. У ній описувалися трагічні сторінки історії 1768 р. – Коліївщина, а саме масова різанина в с. Кодня Житомирського уїзду. Утім, необхідно зазначити про хронологічну неточність в наведених дослідником подіях. Він помилився на 7 років, адже

Мал. 2. Сечь Запорожская

помилково зазначив «в 1775 году поляк Стемпковський производил ужасный суд над козаками из загонов Гонты и Железняка». Стаття наповнена фактичним матеріалом, її автор наводить статистичні дані, за якими в південно-західній частині с. Кодні було засипано обозголовлених козаків – 114 чол., а на трьох висилицях в один день повішано 200 чол. На цих трагічних і водночас відважних прикладах подвигу козаків піднімався дух патріотизму і лунав заклик до вшанування: «Крестным ходам мы придаем великое воспитательное значение, это своего рода

религиозно-патриотическая народная экскурсия».

Мал. 3. Козацький табор

З ще одної історико-краєзнавчій замітки «Типы деятелей православия на Волыни. Казачество и Богдан Хмельницкий» [28] наводимо наступне підтвердження цьому: «Казачество имело для защиты Православия такую военную силу которой лишены были все другие сословия».

В ній описано повстання К. Косинського (1591 – 1593 рр.) під Староконстантиновим і бій в м. П'ятки (2 лютого 1593 р.), козацька війна під проводом С. Наливайка (1594 р.) і Г. Лободи, визначальна роль зосереджувалася на постаті Б. Хмельницького, зокрема щодо його бою під Жовтими водами (19 квітня – 6 травня 1648 р.), під Корсунем (15 – 16 травня 1648 р.), під Зборовим (серпень 1649 р.), під Берестечком (червень – липень 1651 р.).

Проблемам дотичним до захисту віри православної козаками і спротиву інакомислячим присвячена стаття О. Фотинського «Социнианское движение на

Волини» [31]. В ній дослідник аналізує розповсюдження соціанських ідей на Волині, та зазначає про несприйняття її козацтвом.

У звіті Ф. Бельського викладеного у статті «Объ исторических памятниках Волини, как средствах объединения и патриотического воспитания народа» [30] піднімалися питання зовнішніх відносин Речі Посполитої і Російської імперії, а також їх вплив на Волинську губернію. Засуджувався вплив польської пропаганди для окатоличення

Мал. 4. Как отбивается последний козак

православного люду. І як протидія цьому пропонувалося «могущественное средство – исторические памятники... в несчетном количестве, создавались мученические венцы под Берестечком в Пляшевой, Дубне и Луцке, Заславе и Староконстантинове, Житомире и Кодне». Визначальну роль серед таких пам'ятників «русской народности» надавали «Украине с Запорожской Сечью, которая возникла как новый толчок к жизни. Сюда стекалось все, что дорожило своей свободой, пренебрегало опасностью, лишь бы сохранить то, что что считалось выше всякого блага – народность и веру» [30]. Серед таких славних пам'ятників в статті перераховувалися і вже вище згадувані Пляшевицькі могили під Берестечком, курган під Вербою, де могила начальника окремого загону – Буряка, могили козаків в Кодні Житомирського уїзду, могили воїнів біля м. Боремлемь, які в 1831 р. розбили польські загони на чолі з військовокомандувачем Ю. Дверницьким.

Ще одним свідченням засудження поширення католицизму були думки священника, який скорочено означив себе «И. Пор». В замітці «Берегите казачество – в нем спасение России» [23]: «Есть казаки перешедшие в жидовскую веру и все же остающиеся в казачьем сословии, заеестрировалось 72 жидовские фамилии» і тут же ми читаємо запропоновані вирішення для цієї проблеми: «исключать из войска исповедующих иудейскую веру казаков. Казаком может быть только православный, единоверец, старообрядец и даже мусульманин, но ни в коем случае не жид».

В статті «Мазепинцы и Богдановцы» [5] піднімається одне із болючих питань, і за останніми подіями як показала реальність, актуальне і сьогодні. З перших рядків були згадані і засуджені попередні статті, що містили назву «Украинская опасность», «Самостийность Украины», «Мазепинское движение», в яких «истинно-русские» писатели призывают правительство и разного рода черносотенные группы к открытой борьбе всеми возможными средствами с так называемым украинским движением». Аналізується мета цього руху: «отделение Малороссии от Великороссии». Зазначалося про введення представниками цього руху таких понять як «мазепинцы»,

«мазепинство», «мазепинское движение», тобто, як ми бачимо, похідних від імені гетьмана І. Мазепи (1639 – 1709 рр. життя). До цієї когорти відносили представників української преси, українських наукових і культурно-просвітницьких товариств і взагалі всіх тих хто проявляв свої симпатії до національного відродження українського народу. Інша ж частина південноросійські чорносотенці українського походження називали себе «богдановцями» за ініціативою «киевского «украинца» гражданина Савенко» відмежовуючись цим від «изменников-мазепинцев».

На нашу думку, автором статті був один із послідовників поглядів історика М. Грушевського. Він підкріплював свої висновки історико-публіцистичними коментарями наставника з «Літературно-наукового вісника» і більше того підписав саму статтю його ініціалами, скоріше за все через страх переслідування його особи, за сміливі промови про державницьку самовизначеність України, висвітлені на сторінках волинського видання.

Базуючись на дослідженнях проф. М. С. Грушевського, автор замітки вказав

на помилковості вище описаних термінів даних цим ідеологічним рухам, проаналізував діяльність гетьманів України, їх погляди і кроки, щодо державницької самовизначеності, таких як: І. Мазепи, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Орлика, І. Брюховецького. «Мазепа не вполне заслуженно попал в роль классического представителя украинского ирридентизма, и уж совсем абсурдным нужно признать противопоставление ему Богдана, как представителя московской лояльности». Продовжуючи далі наводив думки М. Грушевського, щодо Мазепи: «в действительности он вовсе не был представителем украинского автономизма». На його

Мал 5. Пам'ятник Богдану Хмельницькому
думку в історії були представники з більш радикальними поглядами щодо української державної ідеї, які значно різкіше і сильніше висловлювалися: «У Мазепы для такой роли не было ни трагической стойкости Дорошенка, ни безпредельной выносливости Орлика... что он скрывал в тайниках своей души осталось для нас скрытым он плыл по течению московского центризма». При цьому історик порівняв зміну його поглядів зі зміною поглядів гетьмана І. Брюховецького, який зрозумівши наскільки «невыносимой сделало на Украине его личность прислужничество московскому централизму, также в одну ночь превратился в украинского изменника и автономиста». Рішення прийняте з запізненням І. Мазепою щодо зміни поглядів і переорієнтацію його в захисника української свободи від «московского тиранского ига» не дало

очікуваного результату і сама ж влада Російської імперії зробила з нього трагічну фігуру «свалив на его голову все грехи украинскаго мира, проклявши его страшными клятвами, как неслыханного злодея». Б. Хмельницький «ярко выраженный автономист, сознательный носитель идеи украинской государственности, понимал отрицательное отношение Москвы к украинской автономии, искал поддержку у других государств». І як ми знаємо, зупинився він на союзі зі Швецією. В статті проводиться паралель між союзом Б. Хмельницького з Швецією проти Польщі і потім встановленого союзу І. Мазепою – «это было определено только возобновление союза, он пошел по следам своего предшественника». Ці події висвітлені на основі знайденої в шведських актах декларації українським істориком М. В. Молчановским (1858 – 1906 рр.). Тому спроби протиставити Б. Хмельницького «мазепинцям» і зробити його «патроном» по знищенню українського сепаратизму були безуспішними. Для одних історичних діячів виникали гострі конфлікти з політикою Російської імперії, інші ж записували себе в «изменники» осуджуючи її дії, але при цьому все ж не переставали бути сторонниками державного зв'язку Росії з Україною, та спільним для них було одне «ни они, ни все украинское общество, ни весь народ украинский, не отказывались от своей национальной физиономии, исторически сложившейся особенности» [5].

Також варто зазначити, що для періодичних видань «Волинских губернских ведомостей» і «Волынских епархиальных ведомостей» були характерні краєзнавчі дослідження історії сіл і міст та опублікування відповідних статей. Так серед фактажу цих статей ми проаналізували оцінки діяльності козацького війська на території Волині під час бойових дій проти Речі Посполитої, а саме їх вплив на зміну особливостей розташування населених пунктів чи їх поселенців. В статті «Заметки о селе Бачмановке и ея окрестностях» автор Жолтовский пише: «Смуты происходившие в 17 веке, по случаю восстания казачества, а с ним и всего малорусского народа против поляков, на защиту угнетенной народности и веры православной, произвели в Бачмановке эту перемену ...селение было одним из театров войны, ожесточенные поляки и необузданные татары, призванные Хмельницким на помощь, не щадили здесь

Мал. 6. Малороссийский козак

ничего. Одни из мщения, другие по необузданной алчности к грабежам и обогащению предали здесь все огню и мечу...устрашенные жители покидали всё и бежали» [7].

В цей час поширення набирали ілюстрації з супроводжувальною довідкою. Ці зображення були присвячені козацькій тематиці. Опубліковували їх з

просвітницькою метою для ознайомлення з історією становлення та розвитку Війська Запорозького. На них зображували устрій в Запорізькій Січі, відомих українських гетьманів, бойові дії, чи то просто типового козака, щоб читач мав уявлення про його зовнішній вигляд, одяг, озброєння. Так ми можемо вашій увазі запропонувати деякі з них: «Козацька Рада» (Малюнок 1) [12], «Сечь Запорожская» (Малюнок 2) [26], «Козацкий табор» (Малюнок 3) [15], «Как отбивается последний казак» (Малюнок 4) [14], «Памятник Богдану Хмельницкому» (Малюнок 5) [22], «Малороссийский казак» (Малюнок 6) [2].

Варто згадати про те, що на сторінках волинської періодики своє відображення знаходили історичні статті, які висвітлювали діяльність і козаків Російської імперії, зокрема донських козаків – «Малоземелье среди донских козаков» [18], Семиріченського козачого війська (південь-схід сучасного Казахстану і північної Киргизії) – «И казаки стонут от жидовского ига» [9], «Приговор № 105» [25], та окремих діячів – «Ермак – покоритель Сибири» [6].

Отже, можна зробити висновок, що волинська періодика XIX – початку XX століття є цінним, специфічним історичним джерелом. Вона не стільки виступає пізнавальним джерелом як показником біжучих історичних подій і фактичного матеріалу, так і результатів історичних досліджень, які в сукупності складають джерельну базу для вивчення розвитку козацтва і його вплив на політичне, економічне і культурне життя тогочасної України, скільки засвідчує інтерес українського читача до козацтва. Як правило, статті даної тематики супроводжуються патріотичним пафосом, переважно з позицій російської державності і російського православ'я, іноді навіть з нотками антисемітизму і антиукраїнства. Історико-краєзнавчі дослідження періодичних видань Волинської губернії XIX – початку XX століття є джерелом вивчення ментальності не стільки волинського суспільства, а скоріше тих хто писали дані статті, а саме – священиків і чиновників керівних структур Волинської губернії.

Джерела та літератури:

1. А. Виталий. Братья малороссы! / Виталий А. // Почаевские известия. – 1907. – № 184. – 21 августа. – С. 1 – 2.
2. Битва под Пляшевой // Почаевские известия. – 1907. – № 184. – 21 августа. – С. 3 – 4.
3. Воззвание к полтавским малороссам козакам // Почаевские известия. – 1908. – № 575. – 16 сентября. – С. 1 – 3.
4. Где вы, Орлы Русские сизокрылые? // Почаевские известия. – 1908. – № 626. – 27 ноября. – С. 2.
5. Грушевський М. Мазепинцы и Богдановцы / М. Грушевський // Волинская почта. – 1912. – 3 апреля. – № 84. – С. 2 – 3.
6. Ермак – покоритель Сибири // Почаевские известия. – 1908. – № 529. – 15 июля. – С. 4
7. Жолтовский. Заметки о селе Бачмановке и ея окрестностях / Жолтовский // Волинские губернские ведомости. – 1866. – № 3. – 15 января. – С. 23.

8. Забытыя могилы // Почаевские известия. – 1907. – № 184. – 21 августа. – С. 2 – 3.
9. И козаки стонут от жидовского ига // Почаевские известия. – 1908. – № 604. – 24 октября. – С. 2.
10. К двухсотлетию Полтавской битвы // Почаевские известия. – 1908. – № 792 – 793. – 30 июня. – С. 1 – 2.
11. Кашубський Віктор. Повинні ми поставити пам'ятник прадідам нашим козакам під Пляшевой / Віктор Кашубський // Почаевские известия. – 1908. – № 539. – 29 июля. – С. 2 – 4.
12. Козацкая Рада (с древней картины) // Почаевские известия. – 1908. – № 624. – 25 ноября. – С. 3.
13. Козацкие могилы // Вестник Волыни. – 1908. – 7 февраля. – № 31. – С. 1; Козацкие могилы // Вестник Волыни. – 1908. – 12 февраля. – № 35. – С. 1.
14. Козацкие могилы под Пляшевой // Почаевский листок. – 1909. – № 38. – С. 1.
15. Козацкий табор // Почаевские известия. – 1908. – № 630. – 2 декабря. – С. 3.
16. Коронать Стефановичь. Про що плакалы – говорылы козацьки могилы / Стефановичь Коронать. // Почаевские известия. – 1907. – № 184. – 21 августа. – С. 2.
17. Л-ий С. А. О крестных ходах / С. А. Л-ий. // Почаевские известия. – 1908. – № 638. – 12 октября. – С. 3.
18. Малоземелье среди донских козаков // Волынская земля. – 1912. – 10 июля. – № 80. – С. 3.
19. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX століття: Історико-бібліографічне дослідження / І. В. Мілясевич; наук. ред. М. М. Романюк. – Львів, 2004. – 376 с.
20. Мороз В. В. Преса Волинської губернії та загальноімперська періодика кінця XIX – поч. XX ст. [Електронний ресурс] / В. В. Мороз // Збірник навч.-метод. матеріалів і наукових статей історичного факультету. – 2007. – Вип. 13. – С. 37 – 43. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znm/2007_13/R1/Moroz.pdf.
21. Опанащук П. В. Преса як фактор повсякденного життя населення Волині на поч. XX ст. [Електронний ресурс] / П. В. Опанащук // Наукові записки з історії України: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 142 – 146. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZzUI/2012_29/142_146.PDF
22. Памятник Богдану Хмельницькому // Почаевские известия. – 1908. – № 765. – 27 мая. – С. 3.
23. Пор. И. Берегите казачество – в нем спасение России / И. Пор. // Вестник Волыни. – 1908. – 3 февраля. – № 27. – С. 1 – 2.
24. Порядок празднования Полтавской битвы. Фото братской могилы воинов, и гимн Петру Великому Полтава // Почаевские известия. – 1908. – № 782. – 16 июня. – С. 1 – 2.
25. Приговор № 105 // Почаевские известия. – 1908. – № 604. – 24 октября. – С. 2 – 3.

26. Сечь Запорожская // Почаевские известия. – 1908. – № 629. – 1 декабря. – С. 2.
27. Сидоренко К., Сарапин Н. Становлення та розвиток преси Волинської губернії / К. Сидоренко, Н. Сарапин // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2002. – С. 11 – 16.
28. Типы деятелей православия на Волыни. Козачество и Богдан Хмельницкий // Волынские губернские ведомости. – 1892. – № 45. – 23 мая. – С. 6.
29. Українська преса в Україні та світі XIX – XX ст.: іст.-бібліогр. досл.: в 2 т. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ «Науково-дослідний центр періодики»; [М. В. Галушко, М. М. Романюк, керів. проекту Л. В. Сніцарчук]. – Львів: Оріяна-Нова, 2007.
30. Фортунат Бельский. Обь исторических памятникахъ Волыни, какъ средствахъ обединения и патриотическаго воспитания народа / Бельский Фортунат // Почаевский листок. – 1909. – № 55. – 6 октября. – С. 7 – 8.
31. Фотинський О. Социнианское движение на Волыни / О. Фотинський // Волынские епархиальные ведомости. – 1894. – № 25. – С. 709 – 717.
32. Ярмошик І. І. Історія українського козацтва в дослідженнях волинських краєзнавців друг. полов. XIX ст. / І. І. Ярмошик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: 2002. – Вип. 11. – С. 221 – 224; Ярмошик І. І. Історія українського козацтва в дослідженнях Ореста Фотинського (1862 – 1931 рр.) / І. І. Ярмошик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: 2004. – Вип. 13. – С. 171 – 175.